

A MISKOLCI IZRAELITA KIS- ÉS KÖZÉPPOLGÁRSÁG A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

CSÍKI TAMÁS

A zsidó polgárság világháború utáni gazdasági-társadalmi helyzetének,¹ lehetőségeinek vizsgálatához nézzünk először néhány adatot a város ipari és kereskedelmi életére.²

1920-ban Miskolc kereső népességének 35,5, 1930-ban 35,4%-a volt ipari foglalkozású³ (tehát stagnálás jellemző), s az ipar továbbra is kisipari jellegű, amit az 1. táblázat tanúsít.⁴

Az iparvállalatok száma és aránya (%)

	1910		1920		1930	
Összes vállalat	2081	100,0	2569	100,0	2360	100,0
Segéd nélküli vállalat	1096	52,7	1621	63,1	1307	55,4
1–5 segéddel dolgozó váll.	829	39,8	823	32,0	921	39,0
6–10 segéddel dolgozó váll.	87	4,2	72	2,8	78	3,3
11–20 segéddel dolgozó váll.	41	2,0	34	1,3	29	1,2
20– segéddel dolgozó váll.	28	1,3	19	0,8	25	1,1

1. táblázat

Az adatok mutatják, hogy 1920-ban és '30-ban a segéd nélküli és az 1–5 segéddel dolgozó kisvállalatok aránya kb. 95%, ami magasabb (!), mint a világháború előtti időszakban. Az előbbieket száma ugyanis 1910 és '20 között jelentősen emelkedett, tehát a világháború évtizedében vállalkozók, köztük az izraeliták, szinte kizárólag magánosak, ami e vállalkozások sajátosságait is jellemzi (a pillanatnyi lehetőségeket használták ki, tőkeerejük, stabilitásuk azonban gyenge). Az 1920-as években viszont az összes vállalat száma már csökkent, s egy lassú koncentráció figyelhető meg (e folyamat majd a világgazdasági válság hatására gyorsult fel): az 1–5 segéddel alkalmazó vállalatok száma és

1 Az első világháború gazdasági következményeire, a vállalkozó polgárság társadalomszerkezetére gyakorolt differenciáló és polarizáló hatására: *Csíki Tamás: Az I. világháború gazdasági hatásai, a miskolci izraelita nagypolgárság az 1920-as években. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (a továbbiakban: HOM Évk.) XXXV–XXXVI. k. (Szerk.: Veres László–Viga Gyula) Miskolc 1997. különösen: 289–293.*

2 Ehelyütt csupán a téma vázlatos – az országos statisztikákra épülő – felvetéséről lehetett szó. Az 1920-as évekbeli miskolci ipari üzemekre: *Halmai Béla–Leszih Andor: Miskolc és Borsod, Gömör-Kishont egyesített vármegyei községek. Bp. 1929. 412–416., az újabb irodalomból: Dobrossy István: Miskolc társadalmának átalakulása, az ipar és a kereskedelem szerkezete 1929–1949 között. Levéltári Évkönyv VII. (Szerk.: Dobrossy István) Miskolc 1994. különösen: 264–266., 268–270., 275–277.*

3 Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban: MSK) 86. k. 51.*

4 MSK 52. k. 448., 86. k. 72*–73.*

aránya emelkedett, a bővülés azonban az ennél nagyobb üzemekre nem terjedt ki, ami a város iparosodásának korlátjait jelzi. (Az 1920-as években tovább csökkent, s vált egészen jelentéktelenné a házi- és népiparral, valamint a vándoriparral foglalkozók száma.)

Az izraelita alkalmazottak megoszlására a 20 fő alatti és feletti üzemek szerint vannak adataink. 1920-ban az összes izraelita alkalmazott (a tisztviselők és a segédszemélyzet) kb. 80%-a (768 fő) a 20 főnél kevesebb, 20%-a (201 fő) az ennél több munkást foglalkoztató iparvállalatoknál dolgozott. Ugyanezek az arányok 1930-ban 84% (801 fő) és 16% (153 fő), s az utóbbi érték valamennyi felekezet között messze a legalacsonyabb (a római katolikusok 33%-a, a görög katolikusok 43, a reformátusok 27, az evangélikusok 35%-a kapcsolódott 1930-ban a 20 fő feletti üzemekhez), tehát az izraelita alkalmazottakra volt leginkább jellemző a kisebb vállalatoknál való elhelyezkedés.⁵ (A jelzett tendencia iránya: a nagyvállalatokban dolgozó segédek arányának csökkenése szintén csak ennél a felekezetnél figyelhető meg.) Mindez azt jelenti, hogy a két világháború között az izraelita alkalmazotti réteg vált a legkisebb arányban gyári munkássá⁶, ami az újbóli önállósulás számára kedvezőbb lehetőségeket ígért, s talán azzal is párhuzamba állíthatjuk, hogy az izraelita tulajdonban lévő ipari vállalatok szintén a legkisebbek: a legkevesebb segédet foglalkoztatták.⁷

A koncentráció a nehézipari ágazatokban volt a legjelentősebb: 1930-ban a hét legnagyobb üzemében 1346-an dolgoztak (a vasúti és az autójavító műhelyben 867 és 33, a drótművekben 173, a három gépgyárban 237, a vas- és rézbútorgyárban 36 fő), emellett a villamos- és elektrotechnikai ipar (az áramelosztó gyár 167 segéddel, a két elektrotechnikai gyár 50 segéddel), valamint az építőanyag-ipar (a téglagyár 82 segéddel) érdemel említést.⁸ Ezzel szemben a könnyűiparban és a faiparban a koncentráció: a nagyobb vállalatok kialakulása rendkívül lassan haladt előre (kivételszámba ment a kötszövőgyár, ahol 1920-ban 331-en, 1930-ban már csak 163-an dolgoztak, tehát a gazdasági válság idején ez a vállalat csökkentette legnagyobb mértékben a munkáslétszámot; illetve a 70 fős asztalosüzem), s az élelmiszeriparban is csupán az 1920-as években, az újabb ágazatok fejlődésével alakult ki néhány, 20 főnél többet foglalkoztató üzem (egy kenyérgyár 34, egy hentesárugyár 43 és egy tejtermékgyár 24 segéddel), a gőzmalom kapacitásait és létszámát viszont csökkenteni kellett: 1920 és '30 között 108-ról 78 főre.⁹

Mindezt megerősíti, ha a tulajdonképpeni ipar főcsoportjainak önálló és alkalmazottak szerinti megoszlását vizsgáljuk. (Az adatok a keresőket jelölik. – Természetesen egy-egy ágazat fejlettségét, illetve fejlődési ütemét nem csak a foglalkoztatottak számá-

5 MSK 71. k. 42*–43.*, 86. k. 78*–79.*

6 Ezzel összefüggésben jellemző, hogy a 20 fő feletti vállalatok igazgatási és műszaki tisztviselői között viszont az izraeliták aránya a legmagasabb. 1920-ban az összes zsidó alkalmazott 32%-a (65 fő), 1930-ban már 52%-a (79 fő) tartozott ebbe a csoportba (a katolikusoknak csupán 4%-a: 56 fő és 7%-a: 90 fő, a reformátusoknak 3%-a: 19 fő és 5%-a: 30 fő). Uo

7 A nagyvállalatoknál dolgozó izraelita segédszemélyzet számának csökkenésében valószínűleg politikai okok is közrejátszottak: e részben állami cégek egyre inkább keresztyén munkásokat alkalmaztak.

Az egyes, 20-nál több munkást foglalkoztató üzemeket tekintve, a nehézipari: a vas- és fémipari, valamint a gépipari ágazatokban a legalacsonyabb az izraelita alkalmazottak aránya (a vasúti műhelyben 1920-ban 5,3% (52 fő), '30-ban 2,8% (24 fő), a három gépgyárban összesen 7,5 (22 fő) és 5,9% (14 fő) stb.); ezzel szemben pl. a magasabb szakértelmet igénylő, illetve nagyobb jövedelmű nyomdaiparban 23,9 (16 fő) és 12% (10 fő), a villamosiparban 11,3 (21 fő) és 15,6% (26 fő); s szintén jelentősebb az izraeliták részvétele a számukra hagyományosabb élelmiszeripari vagy faipari üzemekben: a gőzmalomnál 13% (14 fő) és 7,7% (6 fő), a kenyérgyárnál 1930-ban 29,4% (10 fő); s az asztalosüzemben 17,1 (13 fő) és 18,6% (13 fő). MSK 71. k. 178–79., 86. k. 288–89.

8 MSK 86. k. 288.

9 Uo, 71. k. 178–79.

nak vagy az önállók, tisztviselők és a segédszemélyzet arányának alakulása határozza meg.)

1920-ban a vas- és fémiparban összesen 2433-an, a gépgyártásban 1399-en dolgoztak, az önállók aránya mindkét ágazatban csupán 5,6% (135 és 79 fő). 1930-ig mindkét iparágban visszaesés következett be (összlétszámuk 1841 és 1286 fő, s az önállók aránya növekedett: 6,4 és 8,9%-ra), ami a '20-as évek átmeneti termeléseszkökenését, valamint a világgazdasági válság hatását jelzi. (Előbbi a nyersanyag- és piacvesztéssel függ össze, igaz, a csehszlovák kormánnyal 1922-ben kötött megállapodás, ami lehetővé tette a rimamurányi vasérc Magyarországra szállítását, a miskolci, illetve a Borsod megyei vállalatok gondjain is enyhített.)

A fa- és az építőipar konjunktúráját a köz- és magánépítkezések világháború utáni fellendülése biztosította (az évtized közepétől Miskolc is részesült a vidéki városok fejlesztését elősegítő Speyer-kölcsönből¹⁰): az előbbi iparágban 1920-ban 458-an, tíz évvel később már 606-an dolgoztak, az utóbbiban 706-an és 1329-en (az önállók és az alkalmazottak száma a faiparban viszonylag egyenletesen emelkedett, ezáltal arányváltozás nem következett be: 1930-ban az önállók részesedése 24,8% (150 fő), az építőiparban viszont a nagyobb cégek gyors fejlődésének és növekvő versenyének következtében az önálló vállalkozók aránya 1920 és '30 között 30,2-ről 19,2%-ra csökkent).

A könnyűiparban a világháború után csak lassú ütemű növekedés jellemző. A fonó- és szövőiparban dolgozók száma az 1920-as években 322-ről 335 főre emelkedett (a korábbi évtizedben a munkáslétszám gyarapodása ennél intenzívebb volt), megoszlásuk is változatlan: az önállók aránya 1920-ban 16,1% (52 fő), 1930-ban 15,5% (52 fő); a ruházati iparban viszont, amely Miskolc legnépesebb ágazata, az önálló kisegyzisztenciák dominanciája csökkent: az összes kereső száma ugyan emelkedett (1920 és '30 között 2286-ról 2596 főre), az önállók aránya viszont visszaesett (56,7%-ról 40,6%-ra, 1296-ról 1054 főre). A bőriparban dolgozók száma 1920-ban és '30-ban is minimális: 49, illetve 88 fő.

E nagyobb ágazatok mellett az újabb, korszerűbb iparágak – a foglalkoztatottak száma alapján – periférikus helyzetben voltak: a vegyészeti iparban 1920-ban 49-en, tíz évvel később 73-an dolgoztak (az önállók aránya 8,2 és 1,4%), a nyomdaiparban 172-en és 240-en (az önállók részesedése 13,4 és 16,2%), a papíriparban csupán 11-en és 48-an (az önállók aránya itt a legmagasabb: 45,5 és 22,9%), tehát az 1920-as években is csak minimális növekedés kezdődött.

A népességszám emelkedése, a fogyasztás bővülése a nagy múltú élelmiszeripar, valamint a vendéglős- és kávéipar fejlődését is elősegítette: az előbbiben dolgozók száma 1920 és '30 között 709-ről 931 főre növekedett (az önállók aránya viszont 20,6-ről 18,2%-ra csökkent, ami a fejlettebb, nagyobb kapacitású üzemek előtérbe kerülésével függött össze), míg az utóbbi szakmákban foglalkoztatottak száma 611-ről 629 főre emelkedett (az önállók részesedése az igen magas 34,4%-ról 27,6%-ra apadt). (Az 1930-as adatoknál minden esetben figyelembe kell vennünk a világgazdasági válság hatását is.)

Mindez bizonyítható, hogy a miskolci ipart a világháború után kedvező és kevésbé előnyös sajátosságok, fejlődését ellentétes tendenciák jellemezték. Az egyes iparágak örökölt aránytalanságai módosultak: a tulajdonképpeni iparban foglalkoztatottak száma alapján a vas- és fémipar, valamint a gépgyártás szerepe csökkent (1920 és '30 között az előbbié 26,1%-ról 18%-ra, az utóbbié 15-ről 12,6%-ra), ami azonban az építőanyag-ipar (7,6-ről 13%-ra), kisebb mértékben a faipar (4,9-ről 5,9%-ra), valamint az élelmiszeripar

10 Ennek körülményeiről, felhasználásáról, a nagyobb beruházásokról: *Dobrossy István*: Miskolc infrastruktúrájának modernizálása és a Speyer bankkölcsön felhasználása (1925–1950). *HOM Évk. XXXIII–XXXIV. k.* (Szerk.: *Veres László–Viga Gyula*) Miskolc 1996. 424–444.

(7,6-ről 9,1%-ra) való növekedését, s nem a fogyasztási iparok, illetve az újabb, korszerűbb iparágak fellendülését eredményezte. (A textilipar részesedése pl. 1920-ban csak 3,4, 1930-ban 3,3%, a vegyipar az 1%-ot sem érte el.)

Az ipar szerkezeti változását szintén ellentmondások jellemezték. 1920 és '30 között ugyan csökkent az önállók és nőtt az alkalmazottak aránya (az előbbieké 24,7-ről 21,4%-ra, míg a tisztviselőké 3,4-ről 4,1%-ra, a segéd személyzeté 71,8-ről 74,5%-ra emelkedett), ez azonban nem a nagyobb, hanem az 5 fő alatti törpevállalatok számának növekedésével járt (az önállóságukat elvesztők ezekben kaphattak munkát), tehát a kisipar fölénye a két világháború között fennmaradt, illetve konzerválódott, s felvette a versenyt a nagyipar termelésével.¹¹

Miskolc kereskedelmi lehetőségei Trianon után ugyancsak alapvetően megváltoztak. Exportforgalma és közvetítőkereskedelme visszaesett, s a belkereskedelem került előtérbe (a közép-kelet-európai országok 1920-as évekbeli elzárkózó, protekcionista vámpolitikája miatt ez általános tendencia volt), ahol sikereket: jelentős forgalomemelkedést érhetett el. Borsod megyén kívül ide összpontosult ugyanis Zemplén és Abaúj, valamint Szabolcs, Hajdú és Heves megyék jelentős része (ezekben nem voltak Miskolc-hoz hasonló erősségű kereskedelmi centrumok), amelyeket a város ipara láthatott el. (Ezt megkönnyítette, hogy Miskolc vasúti gócpont jellege sem szűnt meg.) Mindezt igazolja, hogy a kereskedelemben dolgozók száma 1920 és '30 között tovább emelkedett (a keresőket tekintve 2626-ról 3315 főre, 10-ről 11,5%-ra), s a növekedés az 1930-as években is folytatódott (1941-ben 3774 fő, ami a keresők 9,6%-át alkotta).¹²

Nézzük először az ágazat szerkezeti sajátosságaira vonatkozó adatokat.¹³

A kereskedelmi és (hitelvállalatok) száma és aránya (%)

	1920		1930	
	Szám	Arány (%)	Szám	Arány (%)
Összes vállalat	834	100,0	914	100,0
Segéd nélküli vállalat	443	53,1	494	54,0
1–5 segéddel dolgozó vállalat	351	42,1	351	38,4
6–10 segéddel dolgozó vállalat	22	2,6	44	4,8
11–20 segéddel dolgozó vállalat	13	1,6	20	2,2
20– segéddel dolgozó vállalat	5	0,6	5	0,5

2. táblázat

A táblázat jelzi, hogy a világháború után a kereskedelemben szintén megmaradt a kisvállalatok abszolút fölénye: az 5 fő alatti cégek aránya 1920-ban és '30-ban is meghaladta a 90%-ot, a vállalkozók több mint fele egyedül dolgozott, az átlagos segédszám mindkét időpontban 1,6 fő. (Az iparban az átlagok magasabbak voltak: 2 és 2,2 fő.) Jellemző továbbá, hogy 1920-ig – ellentétben az iparral – a néhány segédet foglalkoztató vállalatok száma nőtt intenzíven, a világháború után viszont a tendencia megfordult, mivel az új üzletek többsége segéd nélkül alakult. A koncentráció folyamata tehát a keres-

¹¹ Az ipar főcsoportjainak adataira: MSK 72. k. 54–55., 94. k. 88–89.

¹² Az 1930-as értékek Miskolcot a főváros után a második (!) helyre sorolták. MSK 72. k. 54–55., 94. k. 88–89., Történeti Statisztikai Közlemények (a továbbiakban TSK) 1941. 4. k. 432–33. A többi magyarországi város összehasonlító adataira: *Ruisz Rezső*: A magyar városok iparosodása. Statisztikai Közlemények 95. k. I. sz. 22.

¹³ MSK 72. k. 274–75., 86. k. 136.

kedelemben még lassabban zajlott (az 1920-as években a vállalatok összes száma is növekedhetett), ami arra utal, hogy a háború után tönkrement kisegyzisztenciák ebben az ágazatban próbáltak elhelyezkedni, illetve a többiek közül is mind többen már alkalmazottak nélkül kényszerültek dolgozni. (A nagyobb cégek számának és arányának emelkedése ugyanakkor a miskolci kereskedelem fejlődési lehetőségeiről, a forgalomnövekedésről mondottakat erősíti meg.)

Az izraelita alkalmazottak vállalatok szerinti megoszlása az iparnál is egyoldalúbb. 1920-ban a zsidó tisztviselők és a segédszemélyzet 93%-a (785 fő) a 20 főnél kisebb, 7%-a (57 fő) az ennél nagyobb cégeknél dolgozott, ugyanezek az arányok 1930-ban már 96,6 (1948 fő) és 3,4% (40 fő).¹⁴ (A római katolikus segédek 24,5 és 6,7, a görög katolikusok 20,5 és 6,6, a reformátusok 19,7 és 9, az evangélikusok 13,1 és 6,6%-át foglalkoztatták a 20 főnél nagyobb üzletek, tehát a kereskedelemben az iparnál is magasabb s a világháború után növekvő arányban jellemző az izraeliták kisvállalatokhoz kapcsolódása. – Igaz, miként láttuk, a cégek általában kisebbek.)¹⁵

Az ágazat foglalkozási csoportok szerinti változása a két világháború között lassan és ellentmondásokkal zajlott. Az állandó üzlettel nem rendelkezők száma és aránya az 1910-es években emelkedett: 1920-ban 426 kofát és egyéb piaci árúst, 31 házalókereskedőt, valamint 78 ügynököt és alkuszt írtak össze, akik az összes kereskedő 20,4%-át alkották.¹⁶ A következő évtized lassú modernizációjának, a bolti kereskedelem terjedésének következményeként viszont arányuk visszaesett (1930-ig 16,4%-ra), igaz, a piacokon árusítók száma nem s a házalóké is csak néhány fővel csökkent (1930-ban 426, illetve 20 fő), tehát a város gazdasági fejlődése és urbanizációs szintje a világháború után sem jutott olyan szakaszába, ami e csoport jelentősebb visszaszorulását eredményezhette volna.¹⁷ Sőt az 1930-as években a korábbi tendencia megfordult, mivel a kofák és a piaci árusok száma 1941-ig 487 főre, a házalóké 56-ra emelkedett (a kereskedők közötti arányuk is nőtt), tehát a gazdasági válság után már tömegesen tönkremenő (önálló üzletüket feladó) kisegyzisztenciák ezen a területen próbálták helyzetüket stabilizálni, illetve megélhetésüket biztosítani, ami egyre nehezebben sikerülhetett, ezáltal a gazdasági struktúra alsó szintjeiről is végleg kiestek.¹⁸

Az ügynökök és az alkuszok száma a '30-as években szintén emelkedett (1941-ben 142 főt írtak össze), ami viszont az ágazat másik pólusát alkotó, korszerű szaküzletek fejlődésére utal.¹⁹

A tulajdonképpeni kereskedelemben a vegyes profilú: többféle áruval foglalkozó, ám a legkisebb forgalmú, élelmezési és élvezeti cikkeket árusító üzletek főlénye s szá-

14 MSK 71. k. 44*-45.*, 86. k. 84*-85.*

15 Uo Az izraeliták a 20 fő feletti kereskedelmi és hitelvállalatoknál is főként tisztviselőként dolgoztak. 1920-ban az összes izraelita alkalmazott kétharmada (38 fő), '30-ban 95%-a (38 fő) tartozott ebbe a csoportba (a katolikusoknál 48% [47 fő] és 40% [18 fő], a reformátusoknál 41% [18 fő] és 35% [12 fő]), ami a nagyobb cégek tisztviselői között az izraelita felekezetnek biztosított többséget. Igaz, miként a táblázat mutatja, a két időpontban csupán 5 vállalat alkalmazottjainak száma haladta meg a 20 főt: ezek között 1920-ban egyetlen fűszerkereskedés (22 segédje közül 19 (!) volt izraelita), egy közéleti és egy szállítási vállalat (14 és 3 izraelita segéddel), valamint két pénzintézet (összesen 21 zsidó alkalmazottal) szerepelt; 1930-ban pedig a bankokon s a szállítási vállalatok kivül egy fakeskedelem foglalkoztatott 26 főt, akik közül 18-an voltak izraeliták. (Ez ismét a kereskedelem szerkezeti egyoldalúságát jelzi, továbbá arra utal, hogy az izraelita cégek elsősorban zsidó alkalmazottakat foglalkoztattak.) MSK 71. k. 46.*, 178-79., 86. k. 84*-85.*, 288-89.

16 MSK 72. k. 54-55. (Most és a továbbiakban is a keresők számát adtuk meg.) A korábbi, itt nem közölt 1910-es adatokra: MSK 52. k. 659-65.

17 MSK 94. k. 88-89.

18 TSK 1941. 4. k. 430-33.

19 Uo 432-33.

muk intenzív gyarapodása maradt jellemző. (A szatócs-, a fűszer-, valamint a vegyeskereskedések is ide tartoztak.) Kereskedők aránya 1920-ban már 37% (774 fő, tehát számuk a háborús konjunktúra idején nőtt a leggyorsabban), ami a következő évtizedben lelassult (1930-ban 30,1%, 831 fő), a '30-as években viszont újra intenzívebbé vált (1941-ben 33%, 1018(!) fő), vagyis – s ezt az önállók számának növekedése bizonyítja – a lecsúszó kisegisztenciák, illetve az újonnan betelepedők számára, sokszor kényszerként, ez a lehetőség maradhatott (ami a piaci árusítás és a házalás mellett a legminimálisabb tőkebefektetést igényelte; másrészt a fogyasztás, a piac bővülése, ám korszerűtlensége és alacsony színvonala tette lehetővé szaporodásukat).²⁰

Éppen ellentétes szakaszok figyelhetők meg a második legnépesebb ágazatban: a fonó- és szövőipari, valamint a ruházati ipari árukkal foglalkozó kereskedések fejlődésében, ami a város forgalmának modernizációs periódusait is jelzi. 1910 és '20 között az itt dolgozók száma csökkent (arányuk 21,2%-ra esett vissza), fellendülés majd a '20-as években, a textil- és a ruházati ipar növekedésével összefüggésben kezdődött (az ágazatban 1930-ban összesen 663-an dolgoztak, a kereskedők 23,9%-a), ami elsősorban a régóta működő üzletek bővülését és lassú korszerűsödését eredményezhette (az önállók száma ugyanis nem nőtt, tehát új vállalkozások alapítására már alig volt lehetőség, az alkalmazottaké viszont 220 fővel emelkedett).

A következő évtizedben a növekedés megállt, a vállalkozók száma alig emelkedett (1941-ben 702 fő, 22,7%), s a néhány új cég a specializáció, a tőkeerő, és a segédek száma alapján nem volt versenyképes, ezáltal megszilárdulni sem tudott.²¹

A további legnépesebb ágazatokat még mindig a mezőgazdasági és az állati termékekkel, valamint a fával és egyéb nyersanyagokkal kereskedők alkották. Az előbbieket aránya 1930-ig lassan csökkent (1920-ban 6,1%, 128 fő, 1930-ban 5,7%, 159 fő), az ezt követő évtizedben viszont emelkedett (1941-ben 7%, 217 fő, ami elsősorban az önállók számának növekedéséből adódott); az utóbbiaké a két világháború között változatlan maradt (1920-ban 6,1%, 127 fő, '30-ban és '41-ben 6,8%, 187, illetve 210 fő).²²

Az iparcikk-kereskedelem növekedése, ami a korszerűsödés mutatója lehetne, a kisipari ruházati ágazat termékeit leszámítva, a két világháború között jelentéktelen volt, részesedése a város kereskedelmében nem emelkedett: a vas- és fémárukkal foglalkozók aránya 1920-ban 6,2% (130 fő), '30-ban 6,5 (181 fő), 1941-ben már csak 5% (153 fő); a fa- és faragott árukkal, a bőr- és papírárukkal kereskedőké – ugyanezekben az időpontokban – 4,9% (103 fő), 3,8% (106 fő) és 4,2% (131 fő); s hasonlóan alacsony, illetve alig bővült a gyógy- és vegyészeti cikkeket árusítók vagy a könyv- és műkereskedők aránya.²³

Az adatok mutatták, hogy Miskolcon a két világháború között ellentétes tendenciák zajlottak. Az 1920-as években nőtt a bolti kereskedelem szerepe, ezen belül az iparcikk-kereskedelemé (igaz, ez mindenekelőtt a ruházati árukkal foglalkozó üzletek gyarapodásából következett), ami a specializáció, a szakkereskedelem erősödésével járt, s a nagyobb forgalmú, korszerűbb üzletvitelű vállalkozások fejlődését eredményezhette. Mindez a koncentráció felgyorsulását is maga után vonta: míg 1910 és '20 között az önállók aránya növekedett (31,3%-ról 35,9%-ra), s a tisztviselőké, valamint a segédszemélyzeté

²⁰ Utalnunk kell arra, hogy a '30-as évek második felében, majd a hadikonjunktúra idején számottevően nőtt a nagyipari: a vas- és fémipari, valamint a gépipari munkások száma. Uo 430–31., MSK 72. k. 54–55., 94. k. 88–89.

²¹ Uo

²² Uo

²³ Uo

csökkent (15,6, illetve 48,5%-ra), addig a '20-as években fordulat következett be: az önállók részesedése 28,7%-ra süllyedt, a tisztviselőké 18,9, az egyéb segédeké 52,5%-ra emelkedett.²⁴

A következő évtizedben a világgazdasági válság hatására e tendenciák megszakadtak. Nőtt az üzlettel nem rendelkezők aránya, ismét az élelmiszerkereskedők, valamint a mezőgazdasági árukkal és nyersanyagokkal foglalkozók számának emelkedése került előtérbe, ami a korszerűtlen, kevésbé differenciált kiskereskedések szaporodását eredményezte: 1941-ig az önállók aránya 16%-kal növekedett (44,8%-ra, 1692 fő), míg a tisztviselőké 13,1%-ra (494 fő), az egyéb alkalmazottaké 42,1%-ra (1588 fő) süllyedt.²⁵

Nézzük, mi jellemezte az izraelita kis- és középpolgárságot a világháború utáni évtizedekben. Az iparban elsősorban azok az ágazatok maradtak kisipari jellegűek (az élelmiszer-, a ruházati és a vendéglátóipar), amelyekben a legmagasabb volt a zsidóság aránya (a legtöbb izraelitát foglalkoztatták), ezáltal ezek az iparosok az 1920-as években megőrizték stabilitásukat, a gazdasági struktúrában megszerzett pozícióikat:²⁶ a dualizmus évtizedeiben megfelelő alapokkal: folyamatos munkalehetőséggel és szilárd egzisztenciával rendelkezők, akik a világháború után az egyes iparágak, valamint a fogyasztás fellendülését vagy a gyári fejlődés ellentmondásait kihasználhatták, ezzel – ha szűk keretek között is –, de termelésüket növelhették és korszerűsíthették. (Melléjük alacsony azok száma: már a dualizmus korában hanyatló iparágakban dolgozók, valamint a háború után betelepülők s a konjunktúrához újonnan csatlakozni próbálók, akik az 1920-as években jutottak csődbe.)²⁷

Mindezt az izraelita hitközség adófizető tagjainak foglalkozási megoszlása is jelzi, amiből az iparosság összetételére következtethetünk. (Az 1920-as évek első felében már több mint 3000-en fizettek adót, ami kb. kétszer több, mint a világháborút megelőzően.²⁸) Az adózók között a szabók (91 fő), valamint a cipészek és cipőfelsőrész-készítők (80 fő) száma a legmagasabb²⁹, tehát a már „hagyományos” foglalkozásaikban megmaradt a zsidóság fölénye, miközben ezek a szakmák a világháború után tovább korszerűsödhetnek: javító-szolgáltató funkciójuk is növekedett, emellett minőségi munkájuk és olcsó termelésük révén versenyképességüket megőrizve egyre több árut állítottak elő, amit a piacbővülés tett lehetővé. (Láttuk, a Miskolcon alakuló cipőgyár nem volt hosszú életű, vagy az 1920-as évek végén a textilgyárnak csökkentenie kellett kapacitását, ugyanakkor az önálló iparosok számára megmaradt a kereskedőcégeknek való bedolgozás le-

24 Uo

25 Uo

26 Figyelembe kell vennünk azt az ellentmondást, hogy az a pozíció, amit a kisipar országos viszonylatban a gazdasági struktúrában: pl. az ipari termelésben való részesedését illetően betöltött, a két világháború között nem változott, ugyanakkor a kisipar színvonala: a segédszámot, a jövedelmeket vagy akár az iparosság életmódját tekintve igen szerény volt, s a '20-as és a '30-as években is alig módosult. A kérdésről általánosan: *Berend T. Iván-Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. In: Uők: Gazdaság és társadalom. Bp. 1974. 176–219.*

27 A dualizmus kori előzményekre, az izraelita iparosság foglalkozási sajátosságaira is: *Csiki Tamás: A miskolci zsidó kis- és középpolgárság az I. világháborút megelőző évtizedekben. A HOM Évk. XXXIII–XXXIV. (Szerk.: Veres László-Viga Gyula) Miskolc 1996. különösen: 410–412.*

28 Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár (a továbbiakban: Bm Lt.) IV. 1925/B Egyesületi iratok 31. A miskolci Ortodox Izraelita Hitközség iratai.

Az említett stabilitást támasztja alá, hogy az izraelita ipartársulat, amelynek vagyoni helyzete a háború alatt megrendült, a '20-as évek elején gyorsan talpra állt, adósságait rendezte (ebben szerepe volt a folytatódó bálrendezéseknek).

29 Uo

hetősége.) S mindez az izraelita iparosoknak (akik már a világháború előtt élen jártak a lassan modernizálódó, „városiasodó” igények kielégítésében) műhelyeik bővítésével, néhánnyal több segéd alkalmazásával növekvő jövedelmeket biztosíthatott.³⁰

Az izraelita adófizetők között a régi kézműves szakmák képviselői már alig voltak (ezek a foglalkozások a két világháború között tovább hanyatlottak a városban), változás viszont a lakatosok és a bádigosok nagyobb száma (46, illetve 31 fő): többségük új iparos, akik munkalehetősége a megfelelő nagyipari ágazatok fejlődésének lelassulásával növekedhetett.³¹ Az építőipar konjunktúráját a 36 asztalos és kárpitos, valamint a 23 „építész” jelzi (nagy részük szintén a világháború után kezdte iparát), hagyományosan magas viszont az adófizetők között az óráások és ékszerészek (30 fő), illetve a fogyasztás bővülését kihasználó pékek (26 fő) és mészárosok száma. (Az utóbbiaké a marhakereskedőkkel együtt 39 fő, tehát a kereskedelem és az értékesítés továbbra is a szakmához tartozott.)³² S ugyancsak a népességszám emelkedése tette lehetővé az izraelita kocsmárosok, kávéások és vendéglősök számának világháború utáni növekedését (az adófizetők között összesen 113-an voltak).³³

Az adatok bizonyították, hogy az ellenforradalmi korszak első évtizedében nem változott jelentősen az izraelita iparosság szakmák szerinti megoszlása: a dualizmus idején kialakult főbb arányok megmaradtak, s azokban az iparágakban jelentek meg új vállalkozók, ahol a '20-as évek konjunktúrája a legtöbb lehetőséget hagyta vagy teremtette meg (ami ismét e felekezet rugalmasságát, mobilitásának megőrződését jelzi).

A kereskedelem különböző formáiban és ágazataiban sem volt jelentős az izraeliták arányának módosulása, igaz, magas számukból következően, az említett általános tendenciákhoz alkalmazkodniuk kellett. (Ezzel függ össze, hogy a zsidóság differenciálódása inkább a kereskedők között gyorsult fel.)

Az állandó üzlettel rendelkezők csoportjában az izraelita kézmű- és rövidáru-, a ruházati és divatáru-kereskedések megtartották korábban szerzett fölényüket, stabil pozíciójukat. Tőkeakkumulációjuk lehetősége és intenzitása már a dualizmus idején a legkedvezőbb volt, amit a '20-as években megőriztek.³⁴ Üzletmenetük, vevőkörük kialakult sajátosságai sem változtak, legfeljebb belső differenciálódásuk erősödött: az egyre korszerűtlenebbé váló, kicsiny rőfősüzletek nem fejlődhettek (igaz, tulajdonosaik megtartották szerény egzisztenciájukat), velük szemben az „úridivat-”, a férfi- és nőidivat-

30 Az elmondottakat jelzi, hogy Miskolcon az 1920-as években az önálló szabók, valamint a cipészek és csizmadiák száma alig csökkent (1920 és '30 között 348-ról 316, illetve 385-ről 337 főre, ezzel továbbra is kimagaslóan a legnépesebb szakmákat alkották), az alkalmazottaké viszont növekedett. A szabóiparban 261-ről 573 (!) főre, ezáltal a cégek segédszámának átlaga 0,8-ről 1,8-re emelkedett, a cipészeknél és a csizmadiáknál 512-ről 521 főre (az átlagos segédszám 1,3-ről 1,5 főre). (Az utóbbi kategóriában pontatlanságot okoznak a cipészek és csizmadiák statisztikáiban együttesen szereplő adatai. Nyilvánvaló ugyanis, hogy elsősorban az utóbbiak száma csökkent a világháború után, illetve cipésziparosok a jelzettnél több segéddel dolgoztak.) Jellemző továbbá a segédszemélyzet kategóriájában a tanoncok egyre növekvő aránya, ami ugyancsak ezen iparok fejlődését, az utánpótlás folyamatos biztosítását mutatja. MSK 72. k. 197., 94. k. 184.

31 Bm Lt. IV. 1925/B Egyesületi iratok 31.

32 Uo 1920 és '30 között az asztalosok és a kárpitosok száma 369-ről 596 főre, az óráásoké 47-ről 57 főre, a pékeké 165-ről 326 főre emelkedett, a mészárosoké 86-ról 61-re csökkent. (Az önállók és az alkalmazottak együttes adatai.) MSK. 72. k. 196–98., 94. k. 183–84.

33 A vendéglősök, szállodások, kávéások és kávéház-tulajdonosok száma (az önállókat tekintve) 1920-ban 207 fő, 1930-ban, mivel a válság ezt az iparágat különösen sújtotta, 172 fő.

Az izraelita adófizetők között, a 60 egyéb, külön meg nem nevezett iparos mellett, 31 „gyárost” találunk, akik a szilárdságukat megőrző üzemek tulajdonosai, s a közép- és nagypolgársághoz tartoztak. Bm Lt. IV. 1925/B Egyesületi iratok 31., MSK 72. k. 198., 94. k. 184.

34 *Csiki* i.m. (A miskolci zsidó kis- és középpolgárság...) különösen: 413–416.

kereskedések specializálódása, szakkereskedelmi jellegük előtérbe kerülése figyelhető meg.³⁵ Emellett a világháború után nőtt az izraelita vas- és vasáru-kereskedők, illetve a könyv- és papírkereskedők aránya, csökkent viszont a termény- és gabonakereskedőké s az egyéb mezőgazdasági nyersanyagokkal, valamint a fával kereskedőké is. (A borkereskedelemben a kis- és középvállalkozók számára – igaz, rövid ideig tartó – fellendülést tett lehetővé, hogy a Hegyalja immár a kamarakerülethez tartozott.)³⁶

A „tulajdonképpen” kereskedők között csökkent tehát a mezőgazdasági termékekkel, az alapanyagokkal, a fűtő- és építőanyagokkal való kereskedelem jelentősége (ami egyre inkább a nagykereskedők profiljába tartozott), nőtt viszont az iparcikk-kereskedelmé, s mivel elsősorban ez tette lehetővé a szakkereskedelem, a modern üzletvitel terjedését, az izraelita polgárság a '20-as években is vezető szerepet játszott a város áruforgalmának fejlesztésében és korszerűsítésében. (Az iparcikk-kereskedelem nagyobb tőkeszükségletet, ugyanakkor gyorsabb tőkeakkumulációt és -megtérülést tett lehetővé, ezért az ágazatban dolgozók gazdasági és társadalmi mobilitása megmaradt, s továbbra is a stabil középpolgárságot erősítették.)

Ennek ellenére az izraelita kereskedők legnépesebb csoportját a világháborút követően az élelmiszer-, a fűszer- és a vegyeskereskedők alkották. Helyzetük már a dualizmus idején is a legbizonytalanabb volt, s számuk – ezzel a káros hatású verseny – tovább növekedett, részben a háború alatt elszegényedő vagy a '20-as években betelepülő s üzletet nyitó önálló kisegyszisztenciák, részben a piaci és utcai árusok, illetve a hálózóknak révén, akik korlátozott és csökkenő gazdasági lehetőségeiket, mivel kezdőtőkét nem igényelt, szintén ilyen üzletek alapításával próbálták ellensúlyozni.³⁷ Mindez a vállalkozók számára piacszűkülést, a jövedelmek apadását eredményezte, ezáltal korszerűtlen üzletvitelük (a hitelben árusítás és vásárlás, a vegyeskereskedelmi jelleg, a csekély készletek) konzerválódott. Többen közülük már a '20-as években tönkrementek, s a piaci árusokkal, a hálózókkal együtt (akik száma az izraelita kispolgárság alsó rétegében szintén növekedett, s a közöttük lévő, egyébként sem éles határvonalak egyre inkább eltűntek, mivel az átmenet „kényszere” erősödött) ők alkották e felekezet gazdasági struktúrából kieső, egzisztenciáját veszítő csoportját, amely alulról kezdte bomlasztani a korábban szilárd izraelita kispolgárságot (számukra, miként általában a kereskedelemben, alig volt meg az alkalmazottá válás lehetősége). S mindez a miskolci zsidóság gazdasági és társadalmi differenciálódásának felgyorsulását is maga után vonta.³⁸

35 1920-ban 138 önálló kézmű- és rövidáru-, textil- és divatáru-kereskedés szerepelt a statisztikában (ezek pontos elkülönítése nem mindig lehetséges), amelyek összesen 242 főt foglalkoztattak (az átlag 1,8); 1930-ban 136 üzlet 451 segéddel (az átlag 3,3). MSK 72. k. 199., 94. k. 185.

36 Az arányokról az izraelita hitközség adófizető tagjainak foglalkozási megoszlása tájékoztató. Bm Lt. IV. 1925/B Egyesületi iratok 31.

A vaskereskedések átlagos segédszáma 1920-ban 2,1 fő, '30-ban 3,8 fő, a terménykereskedéseké 0,9 és 0,8 fő (a terménykereskedők száma is csökkent), a fakereskedéseké 1,2 és 2,5 fő. MSK 72. k. 198–99., 94. k. 184–85.

37 Az önálló fűszer-, gyarmatáru- és élelmiszerkereskedők összes száma 1920 és '30 között 108-ról 144 főre, az alkalmazottaké 184-ről 299 főre emelkedett (az utóbbinál figyelembe kell vennünk a fűszer- és gyarmatáru- nagykereskedéseket), a statisztikákban külön szereplő vegyeskereskedőké nem változott (24 és 25 fő, az alkalmazottak átlaga viszont 1,6-ről 1 főre csökkent), a szatócsoké 86-ról 75 főre apadt (ezek döntő többsége nem tartott segédet). MSK 72. k. 199., 94. k. 185.

38 Erre utal az 1920-as évek elején kiújuló és erősödő ellentét a hitközség, illetve szefard tagjai között, aminek jobb megértéséhez tekintsük át a szembenállás több évtizedes történetének főbb, gazdasági és társadalmi vonatkozású eseményeit.

Az ellenségeskedés már az 1860-as évek elején jellemzővé vált a hitközség konzervatív, a gazdasági-társadalmi struktúrába beépülni nehezebben tudó, valamint az új, haladó szemléletű, asszimiláló s a gazda-

ságilag erősödő, a fejlődést kihatározó tagjai között. Ez az alapvető ellentét először a zsinagóga belső berendezése körüli vitákban nyilvánult meg. Az 1863-ban felépített új templomban ugyanis a reformtörekvések szellemében orgonát és kórust kívántak felállítani, a tóraolvasó asztalt (az almemort) pedig nem a középpontban, hanem a frigszekrény elé helyezték el. Ennek eredményeként, bár a hagyományos berendezésű templom is megmaradt, a konzervatívok egy része kivált a hitközségből, amelyet az 1864-ben Sátoraljaújhelyen, az ortodoxia egyik központjában összehívott rabbigyűlés átkokkal sújtott.

Az ellentétek tovább mélyültek, amikor a magyarországi zsidóság 1868–69-es egyetemes kongresszusa után a miskolci anyahitközség a kongresszusi szabályzat szerint, tehát neológként kezdett szervezkedni. Ennek következménye újabb ortodox tagok távozása, akik 1871-ben, az „autonóm ortodox izraelita szervezet alapján egységes és oszthatatlan” hitközséget alapítottak, amelynek alapszabálya kimondta, hogy minden, állandóan Miskolcon lakó izraelita „e szervezetbe köteles magát bekebelezetni.”

Ezt követően tárgyalások kezdődtek a két hitközség egyesítése érdekében, ami 1875-ben, az ortodox szervezeti szabályzatot elfogadva történt meg. Az egység azonban nem tartott sokáig. A hitközségben ugyanis a megerősödött, gazdasági struktúrába beépült s az etnikai-társadalmi asszimilációt elfogadó zsidóság került fölénybe, akik egyes rituális kérdésekben is szembekerültek a merev ortodoxiát vallókkal. Ilyen volt a templomi esketés körüli vita (1865-ben a nagymihályi zsinati határozat mondta ki többek között, hogy csakis a szabad ég alatt lehetséges az esketés), amelynek következtében és ürügyén 1876-ban Strausz kelmefestő vezetésével 106 konzervatív tag kivált az egyesített szervezetből, és megalakította a szefard hitközséget. (Hogy a szakadásnak elsősorban gazdasági és politikai – az asszimilációval kapcsolatos eltérő állásfoglalás – okai voltak, azt bizonyítja, hogy kizárólag a zsidóság ősi törvényeinek értelmezése alapján Miskolcon is több árnyalat különült el, ám ezek képviselői, bár időnként külön összegyűlve magyarázták a törvényeket, minden konfliktus nélkül az anyahitközség tagjai maradtak. – A szefard a Pireneusi-félszigeten lakó, hithű zsidóság héber elnevezése, a miskolci szefardoknak azonban nem volt köze a spanyol rítushoz.)

Az új hitközségi szervezet kiépülése a tagok gyenge gazdasági helyzetéből következően akadozott (elsősorban a Galiciából „késve” érkező, szerény egzisztenciájú izraeliták csatlakoztak), bár önálló elemi iskolát szerveztek, s az anyagi megerősödés és az önállósodás reményében saját mészárszék, illetve templom és fürdő építéséhez is hozzáfogtak. A kiadások fedezésére kölcsönöket vettek fel, sőt széles körben sorsjegyeket bocsátottak ki, amelyek törlesztését és beváltását azonban nem tudták teljesíteni. Ezért 1882-ben a belügyminiszter bűnvádi eljárást indított a szefard hitközség ellen, templomát és fürdőjét elárverezték, ráadásul a rendszertelen és szabálytalan anyakönyvvezetés miatt anyakönyvezési jogát is elvesztette. Pénzügyeinek további kezelése teljesen kiszámíthatatlanná, anyagi forrásai elégtelenné váltak: a könyöradományok (!) mellett egyetlen jövedelme az ortodox hitközségtől bérelt gabellából (közvetett adóból) származott. (A hitközség jellemzően bérből adta az egyenes és közvetett adóinak behajtását.) Ezt azonban a taglétszámok arányában osztották fel, így a szefard 1887-ben pl. a több mint 11 000 Ft bevételnek csupán kb. a 6%-át, 750 Ft-ot kapott. (Taglétszáma ebben az évben 307 fő volt.) Ez az összeg a régi tartozások, illetve a tisztviselők fizetésére sem volt elég, ezért a kormányzat 1888-ban, az előzményeket is figyelembe véve, a szefard hitközséget imaegyesületté minősítette, amely ezzel az anyahitközség felügyelete alá került. (Egy éppen ez évi rendelet szerint annak egységét nem veszélyeztethette, sőt fenntartásához adókkal kellett hozzájárulnia.)

Ezt követően, 1890-ben, miután az imaegyesület eredménytelenül kérte volt státuszának visszaállítását, „végérvényesnek tekintett” egységet kötött az ortodox hitközséggel: a szefardot megillette vallási-rituális intézményeknek (imaháznak, rituális fürdőnek, pászkasütődének, mészárszéknek, iskolának) a fenntartása, valamint rabbi, metsző és egyéb alkalmazottak tartása, akiknek fizetéséről a hitközségnek kellett gondoskodnia, ennek fejében lemondott a gabelláról, és a tagjaira kivetett közvetett adók (pl. a cultusadó) szintén a hitközséget illették. (Emellett a szefard, imaházi célokra, tagjaitól külön adót is szedhetett.)

Mindezek ellenére a viszálykodások és a pereskedések tovább folytatódtak, mivel az imaegyesület, szorult anyagi helyzetében, újabb és újabb jövedelemforrások visszaszerzésén, ezzel együtt a nagyobb önállóság megteremtésén fáradozott. Úgy tűnt, érhet el sikereket, mert az 1900-as évek első évtizedében zajló nagy persorozatban a hitfelekezeti választott bíróság egy sor, számára kedvező döntést hozott: mindenekelőtt autonómiájának teljes visszaállításával újra ortodox izraelita hitközséggé nyilvánította, amihez két dolgot kellett deklarálnia: először, hogy csupán a jogfolytonosság visszaállítása történt meg, ráadásul a szefard hamarabb alakult, mivel az ortodox hitközség alapszabályát csak 1878-ban hagyták jóvá. (Erre azért volt szükség, mert a fennálló rendelkezések szerint egy városban két ugyanolyan szerveztű hitközség nem működhetett.) Másodszor, a bíróság azt is hangsúlyozta, hogy az 1890-es egységet az imaegyesület intézményeinek, illetve maradvék önállóságának fenyegetésével előbb az ortodox hitközség rúgta fel, és sértette meg folyamatosan, sőt a választott bíróság kiküldését is akadályozták, tagjaira nyomást gyakoroltak.

Ezek a nehezen bizonyítható, elvi állítások a szefard gazdasági lehetőségeinek bővítését célozták, amit a bíróság több konkrét határozata meg is fogalmazott. (E testület tehát messzemenően az imaegyesület érde-

keit szolgálta.) Lehetővé tették számára ugyanis újabb mézszárszék felállítását, amit a hitközség, engedélyezési jogára, valamint a szefard adófizetők számának csökkenésére hivatkozva, nem sokkal korábban a helyhatósággal záratott be. (1909-ben valóban már csak 25 adófizetője volt az imaegyesületnek, ami tagjai folyamatos szegényedését jelzi.) Ugyancsak a hitközség jövedelmeit apasztotta az a bírósági határozat, amely szerint a húsvéti lisztet és a pászkát a szefard önállóan szerezheti be, állíthatja elő, és adhatja el, sőt adót sem köteles utána fizetni; imaszékeit nem szefard tagoknak is bérbe adhatja; valamint a gabellajövedelmekből 10% jár számára. (Ráadásul az utóbbi összeget, a pénzügyi függőséget elkerülendő, a hitközségnek rendszeresen meg kellett előlegeznie.) Mindezen túl a bírósági határozat biztosította az imaegyesületnek, hogy 1–1 tagot küldhessen a törvényhatóság adókvető és felszámolási bizottságába (akik a szefardok megadóztatására vonatkozóan rendelkeztek szavazati joggal); emellett tagjai esketését csakis az imaegyesület rabbija végezhetette (ezáltal az esketési díj teljes egészében a szefardé), sőt azt is kimondták, hogy az egyesületnek a továbbiakban jogában áll újabb intézményeket felállítani.

Az ortodox hitközség természetesen nem fogadta el ezeket a döntéseket, ezért panaszával egy fellebbezési bírósághoz, majd a vallás- és közoktatási miniszterhez fordult, aki arra hivatkozva, hogy az imaegyesület önálló hitközséggé nyilvánítása nem tartozik a felekezeti bíróság jogkörébe, annak főbb határozatait megsemmisítette, s gyakorlatilag az 1890-es egyezséget fogadta el. (Csupán az imaszékek bérbeadását és az adókvető bizottságban való részvételt biztosító határozatok maradtak érvényben.)

Ezek az események bizonyították, hogy mind a kormányzat, mind a törvényhatóság a gazdaságilag erős és politikailag egészségesebb, megbízhatóbb hitközség mögött állt, azt támogatta, megakadályozva a szefard számára azon intézmények és jogok bővítését, amelyek a hitközség gazdasági erejét csökkenthetnék volna. Annál inkább – s ez a miniszteri határozat egyik fő indoka volt –, mert az anyahitközség a kötelező járulékon túl egyéb módon is támogatta az imaegyesületet, illetve annak legszegényebb tagjait (pénzsegélyekkel, lisztadományokkal, a Chevra útján biztosított ingyenes orvosi gyógykezeléssel).

Az ortodox hitközség egységét a dualizmus évtizedeiben több ízben belülről is veszély fenyegette, mivel konzervatív és haladó „pártállású” tagjai egyaránt maradtak. (Ezt, miként több nagyvárosban: pl. Nagyváradon, itt sem lehet a gazdasági hierarchiában elfoglalt különböző helyzethez kötni, mivel az ortodox hitközségek tagjai, bár némely vallási kérdésben különböző: konzervatív, illetve haladó vagy legalábbis rugalmasabb nézeteket vallottak, a gazdasági szerepvállalást s a társadalmi asszimilációt tekintve neológként „viselkedtek”.) Az 1886-os év eseményei pl. az előbbieket aktivitását, a haladókkal szembeni támadását jelzik. Az éves közgyűlésen ugyanis többen azt szorgalmazták, hogy az esküvők ne csak a templomban, hanem a szabad ég alatt is megtarthatók legyenek, visszautasítás esetén a szefardhoz való tömeges átpártolást helyezték kilátásba. Az elkészült beadvány ellen a neológ „szemléletű” tagok a közgyűlés korábbi határozatára hivatkozva tiltakoztak, amely kimondta, hogy kizárólag a templomban lehet esküvőket tartani. Csaknem nyílt szakadás történt, a konzervatívok bizalmatlanságot nyújtottak be az elnökkel szemben, a haladók többsége pedig elhagyta a gyűléstermet. Végül szavazásra került sor, amely visszautasította a beadványt (ez a hitközségen belüli erőviszonyokat jelzi), ám az egység megóvása érdekében kompromisszum született: engedélyezni kellett, hogy kivételes esetekben háznál is rendezhessenek esküvőket.

Az anyakönyvezési kérdésben ugyancsak ellentét állt fenn a haladók és az ortodoxok támogatta főrabbi között: az előbbieket ugyanis azt akarták, hogy az anyakönyvi hivatalt, miként az jellemzővé vált, a hitközség jegyzősege irányítsa, a rabbi viszont az anyakönyvek vezetésének jogát magának kívánta biztosítani.

A hitközség és az egyre súlyosabb gazdasági helyzetbe kerülő szefard közötti ellentét a világháború után ismét kiújult. Az előbbi támogatását kevesellve, illetve a tisztviselők számának emelése céljából határozta el az imaegyesület 1918-ban, hogy a gabellát és a cultusadót a maga számára fogja visszatartani. A pénzügyi függetlenedés kísérlete persze irreális volt, ráadásul a szefard a '20-as évek elején továbbment, s újra a teljes autonómiát és a hitközségi státust követelte. Erre azonban, létszáma és vagyoni állapota alapján, igen csekély esélye lehetett: a világháború utáni években kb. 150 taggal rendelkezett, akiknek csaknem 40%-a teljesen elszegényedett, hitközségi adót sem fizetett. (Az iratokban felsorolt 154 tag döntő többsége: 117 fő kereskedelemmel foglalkozott, míg iparüzéssel csak 28-an, akik valamennyien a gazdasági hierarchiából kieső, legszegényebb réteget alkották az izraelita kispolgárságnak.)

Nem meglepő tehát, hogy az imaegyesület 1923-ban kb. 34-szer kisebb költségvetési kerettel rendelkezett, mint a hitközség (ez mintegy 3 millió koronát jelentett), ráadásul állandó cultusadó-hátralékkal küzdött, s ingatlanait 60 millió korona telekkönyvi adósság terhelte, bár az anyahitközség most is jelentős segélyekkel támogatta. S mindezt egybevetve, jogosnak tartjuk az utóbbi testület megállapítását, miszerint az imaegyesület anyagi ereje és jövedelmei, esetleges önállósága esetén, csekély számú hivatalnok fizetését sem fedezhetné.

Ezekre az adatokra, valamint az ortodox hitközség „kipróbált hazafiasságára” (!) hivatkozva utasította el 1925-ben a közigazgatási bizottság, majd a fellebbezés után a vallás- és közoktatási miniszter a szefard önállósulásának, illetve autonómiájának kérelmét, tehát a város vezetése továbbra is a hitközség mögött állt,

Nézzük röviden, hogyan változtak a miskolci gazdasági és érdekképviseleti testületek a világháború után, mi jellemezte működésüket az átalakuló politikai feltételek között.

Az 1920-as években létrejövő szervezetek egy része erősebben és közvetlenebbül kapcsolódott a különböző ideológiai irányzatokhoz, ami az iparosok és a kereskedők megosztottságát fokozta. Az ipartestülethez közel álló Miskolci Kisiparosok Szövetsége tagjai politikai és társadalmi érdekeinek megvédését is fontosnak tartotta, s mivel ez számos izraelita kisiparosra vonatkozott, lehetőség nyílt egy „kontra” iparosszervezet létrehozására: 1920-ban alakult meg a Miskolci Iparosok Nemzeti Szövetsége, amely a „nemzeti érzés” fejlesztését kívánta előmozdítani, s a Miskolci Keresztény Hitelszövetkezetre próbált támaszkodni. (A szervezet kormányhatósági felügyelet alatt állt, ami irányítását és működését is közvetlenül meghatározta.)³⁹

Az ipartestület a világháború után belső válságot élt át (bár később úgy vélekedett, hogy a '20-as években „érintetlen maradt az idők szenvedélyeitől”⁴⁰): az évtized közepén a szegényebb, gazdasági hierarchiából kiszoruló tagjainak részvételével ellenzéki mozgalom bontakozott ki, amely a szilárdabb egzisztenciájú, elsősorban izraelita kispolgárság, illetve a testület vezetői ellen irányult. Az ellentétek politikai színezetet nyertek, s az „ellenzéknek” sikerült elérnie, hogy 1929-ben az izraelita Stern Sámuel alelnök lemondjon tisztségéről.⁴¹

Az éleződő szembenállással összefügg, hogy 1925-ben alakult újjá a kamara, amelynek iparos szakosztályába az említett erősebb pozíciójú ipartestületi tagok kerültek be, ami újabb változásokra utalhat: elsősorban arra, hogy az ipartestületi vezetőség immár a kamarán belül, annak nagyobb tekintélyét, anyagi erejét és bővebb lehetőségeit felhasználva kívánta az erősebb iparosok érdekeit képviselni. (Mindezt a '20-as évek közepén kibontakozó kézműveskamari-mozgalom keretében képzelték el oly módon, hogy az iparszakosztály kettéosztásával külön kézműiparos osztály alakulna, amely a kamarán belül a kisiparosok nagyobb önállóságát biztosíthatná.)⁴² Másrészt a kamara maga is elfogadta, bár korábban a kereskedők érdekeit helyezte előtérbe, hogy kézműipari szakcsoport alakuljon (igaz, az iparos szakosztályon belül), ezáltal kívánta ugyanis csökkenő erejét és befolyását, ami a kiskereskedők egy részének szegényedésével függött össze, a stabilitásukat őrző kisiparosokkal felfrissíteni. (A világháború utáni gazdasági-társadalmi változások tehát közvetlenül hatottak a különböző érdekképviseletek működésére és belső viszonyaira.)

Az utóbbiak érdekében szorgalmazta a kamara az 1920-as évek közepétől folyamatosan a terjedő kontárkodás megrendszabályozását, a városi hatóságok által fenntartott, s a kisipar érdekeit sértő kézműipari műhelyek összeírását és megszüntetését, a ván-

mivel érdeke volt, hogy annak felügyeleti és ellenőrzési joga az imaegyesület fölött megmaradjon. Bm Lt. IV. 1925/B Egyesületi iratok 3., Tanulmányrészletek a miskolci zsidóságról. (kézirat é.n.) A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára (a továbbiakban: HTD) 89. 107. 1–7., *Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945.* Bp. 1992. 105., 109., Borsod megyei Lapok VI. (1886.) 39. sz., Zsidó Lexikon. Szerk.: *Ujvári Péter* Bp. 1929. 606–07.

39 Bm Lt. IV. 1925/B 34. A Miskolci Kisiparosok Szövetségének alapszabályai., a Miskolci Iparosok Nemzeti Szövetségének alapszabályai.

40 A miskolci Ipartestület 50 éves múltja. Közli: *Kovács L.* Miskolc 1935. 41. HTD 53. 3550.1.

41 Uo 47., 54.

42 A miskolci Ipartestület 41. évi jelentése az 1925. évről. Miskolc 1926. 42.

doripari engedélyek képesítéshez kötését, illetve javítási munkálatokra korlátozását, valamint a kisipar számára könnyebb és előnyösebb feltételekkel való hitelnyújtást.⁴³

Elsősorban az izraelita iparosok számára volt kedvező, hogy a kereskedők iparigazolványuk alapján a legkülönbözőbb munkákra megrendeléseket vehettek át, s továbbíthatták azokat az iparosok felé. Feltételezhetjük ugyanis, hogy az izraelita kereskedők a saját felekezeti belikeket részesítették előnyben, akik ezáltal folyamatos munkalehetőséghez jutottak, vagy mentesültek pl. a gyűjtőhelyek fenntartása alól is.⁴⁴ (Ezek a könnyítések stabilitásuk megőrzését segítették elő, ugyanakkor a miskolci iparosság anyagi differenciálódását gyorsították.)⁴⁵

Az 1920-as években a kamara több olyan intézkedést is hozott, amelyek részben a változó gazdasági feltételekhez igazodva, a kereskedők érdekeit szolgálták. Küzdött minden szabadkereskedelmet bénító vagy korlátozó intézmény (árúvizsgáló bizottság, faértékesítő hivatal stb.) felállításával ellen; tiltakozott az egyre nagyobb és veszélyesebb konkurenciát okozó fogyasztási szövetkezetek, illetve állami anyagbeszerzési központok egyenlőtlen versenye miatt; mivel határkamarává vált, exportirodát állított fel; állandó jegelű árumintavásárt szervezett a kereskedelmi forgalom emelése és a beszerzés olcsóbbá tétele érdekében; és elsősorban a kiskereskedelmet támogató hitelakciók bővítését szorgalmazta.⁴⁶ Mindez (a nagykereskedők mellett) a szilárd egzisztenciájú közép- és kiskereskedők érdekeit szolgálta, miként az is, hogy korlátozni kívánta az engedélyezett vásárok számát, mivel ezeken növekedett az állandó üzlettel, illetve műhellyel nem rendelkező, jogtalanul árusítók száma; sőt a világháború után elszegényedő, stabilitását veszítő kiskereskedők ellen egy önálló testületet is felállított, amely a „tisztességes verseny és az üzleti erkölcs” védelmét tűzte célul.⁴⁷

Az említettek mellett a kereskedelmi és iparkamara az 1920-as évek adópolitikáját sérelmezte a leghangsúlyozottabban, amely szerinte különösen hátrányos az iparosok és a kereskedők számára. Ezért folyamatosan szorgalmazta a III. osztály kereseti adójának, valamint a kisebb üzletkörrel és alacsonyabb jövedelmekkel rendelkező vállalkozások forgalmi adójának csökkentését; tiltakozott a kereskedelmet szűkítő fényűzési adó vagy a szintén a kereskedőket és az iparosokat sújtó városi pótaxók, illetve a különböző adópótlékok növelése ellen⁴⁸; valamint kifogásolta a cégek üzleti forgalmának sokszor önkényes, az adóbevallásokat figyelmen kívül hagyó megállapítását, s a hatóságok állandó ellenőrzéseit is. A kamara tehát a vállalkozók számára igazságosabb, ugyanakkor progresszívebb, az adóalanyok többszörös megterhelését kizáró adóztatást kívánt, ami elsősorban a közép- és kiségzisztenciák stabilitásának megőrzését célozta.

Mindez bizonyítható, hogy az 1920-as években a kamara alkalmas maradt a nagypolgárság mellett a középrétegek, valamint a stabil kispolgárság, köztük a zsidóság hatékony érdekképviselőre (vezetésében e felekezet megtartotta pozícióit), s nagyobb hangsúlyt fordított a különböző részérdekek vagy ellentétek feloldására, a nagy-, közép- és kispolgárság, illetve a kereskedők és az iparosok igényeinek együttes érvényesítésére.

43 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Jegyzőkönyvei (a továbbiakban: KIJegy.). 1924., 1925. (Bm Lt. IX. 201. A Kereskedelmi és Iparkamara iratai.)

44 Az 1922. évi XII. tc. 47. §-a rendelkezett a kereskedők ezen jogáról. KIJegy. 1928. (Uo)

45 Igaz, mindez magában hordozta a közvetítő kereskedelem és a kisipar közötti konfliktus lehetőségét, mivel az előnyösebb helyzetben lévő kereskedők ily módon maguk szabhatták meg és irányították, a kisiparosok közötti konkurenciát kihasználva számukra kedvező feltételekkel, a közvetített munka ellenértékét.

46 KIJegy. 1922., 1925., 1926., 1927. (Uo)

47 KIJegy. 1927., 1928. (Uo)

48 A III. osztályba a gyárosok, az iparosok (a segéd nélkül dolgozók kivételével), a bankárok és a kereskedők (a hálózatot kivéve) tartoztak. PI. KIJegy. 1920., 1921., 1925.

Annak ellenére, hogy a világháború után több olyan kormányzati és törvényhatósági döntés született, amely általában a kamarák s konkrétan a miskolci kamara szerepét, autonómiáját kívánta korlátozni. Jellemzővé vált, hogy előzetes meghallgatása nélkül vagy előterjesztéseinek figyelmen kívül hagyásával hoztak rá vonatkozó döntéseket; nem delegálhatott önállóan tagokat a törvényhatóság gazdasági testületeibe: pl. az adófelszámolási bizottságba; s mivel bevételeinek alapjául mindig a folyó évi s nem az előző évi kereseti adó szolgált, állami előlegek felvételére kényszerült, ezáltal pénzügyi függősége erősödött.⁴⁹

A gazdasági világválság az izraelita kis- és középpolgárságot igen intenzíven sújtotta, negatív hatásai hosszú ideig érvényesültek. A fogyasztás visszaesése ugyanis a nem közvetlen létfenntartást szolgáló ipari és kereskedelmi ágazatokat, illetve szakmákat érintette a legmélyebben: a cipészeket, a szabókat, a vendéglő- és kávéiparban, valamint az építőiparban dolgozókat, továbbá az iparcikkokkal (mindenekelőtt a textil- és a ruházati ipar termékeivel) kereskedőket, akik között a legmagasabb volt a zsidóság aránya. (A fűszer- és vegyeskereskedőket, a szatócsokat a korábban látott korlátok: szűk piacaik, korszerűtlen üzletvitelük, alacsony jövedelmük sodorta még válságosabb helyzetbe.) Közülük mind többen adósodtak el a végsőig, jutottak kényszeregyezés vagy csődeljárás alá, zárták be műhelyeiket és üzleteiket (nemegyszer a végrehajtás után szerszámaikat, áruikat és egyéb ingó értékeiket is elvesztették), s váltak tartósan jövedelem-, illetve munkanélkülivé. (Csupán 1930 első két hónapjában 28 cég megszűnését jelentették be a városban; s a kartellmegállapodások, az árak vagy a piacok szabályozásának következményei is elsősorban a kispolgárságot sújtották.⁵⁰)

A világgazdasági válság tehát tovább polarizálta a miskolci zsidóságot, elmélyítette a vagyoni és a társadalmi különbségeket, s aminek még súlyosabb következménye volt: a '20-as években szilárd kis- és középpolgári rétegek gazdasági stabilitását, erejét és mobilitását rendítette meg. (Az iparukat folytatók a fokozódó tőkeszegénység miatt messze elmaradtak a korábbi évek termelési és jövedelemszintjétől, a bedolgozás lehetősége a rendelkezésre álló olcsó munkaerő révén apadt – ugyanakkor az alkalmazottá válás esélye is csökkent –, ami a szűk piacokkal együtt romló feltételeket és erősödő kényszereket eredményezett: az iparosok pl. rendszeresen vásárolásra kényszerültek, ami a kiskereskedők helyzetét rontotta, akik, az üzlettel rendelkezők is, növekvő arányban folytattak piaci árusítást.) A zsidóság modern polgári középosztálya, amely a '20-as években még őrizte stabilitását s a gazdasági struktúra különböző szintjein megszerzett pozícióit, szenvedett tehát pótolhatatlan veszteséget, ami a miskolci társadalomszerkezet egészét, a vertikális lehetőségeit is közvetlenül befolyásolta.⁵¹

Az iparosok és a kereskedők szegényedését az érdekképviselések anyagi helyzetének alakulása is tükrözte. A kamara bevételei, amelyek főképp az illetékfizetésből származtak, messze alatta maradtak kiadásainak, ezáltal vagyona az 1930-as évek közepéig folyamatosan csökkent, miközben adóssága e néhány év alatt csaknem megduplázódott,

49 KIJegy. 1924., 1925. (Uo)

50 KIJegy. 1930. (Uo) A kartellmegállapodások: pl. a miskolci nyomdatulajdonosok egyezsége – amelyek hozzájárultak a nagyvállalkozók stabilitásának megőrzéséhez – az ipartestület érélyes tiltakozását váltották ki. A miskolci Ipartestület 50 éves... 56.

51 A középosztály a '20-as években még megtartotta tagoltságát, fogalmába, miként korábban, ekkor is beleérthettük azt a felső kispolgári réteget, amely szintén megőrizte stabilitását és gazdasági funkcióit, annál inkább, mert e kategóriák a világgazdasági válságig nem különültek el élesen, átjárhatóak maradtak, s az átmeneteknek számos formája élt tovább.

amihez a behajthatatlan hátralékok növekvő aránya járult. (1928 és '35 között az adósság 63 000-ról 111 000 pengőre emelkedett.⁵²)

A válság évei alatt a testület számos javaslatot dolgozott ki a krízis enyhítésére. Mindenekelőtt a kisipar és a kiskereskedelem hitelezésének biztosítását tartotta fontosnak, ezért a vállalkozók hitelkeretének bővítését szorgalmazta, amit nem a központi, hanem a helyi pénzügyi intézetek segítségével kívánt elérni. (Ezáltal biztosabb és jobban ellenőrizhető a hitelnyújtás, amelyben – a kamara reményei szerint – a legtokeerősebb miskolci bankok vettek volna részt, az akció azonban a kisegzisztenciák passzivitása, hitelképességük teljes elvesztése miatt kudarcba fulladt, ami gazdasági stabilizálódásuk esélyét tovább rontotta.)⁵³

Emellett a kivitel növelését is támogatta a kamara (ami az adott helyzetben teljesen irreális volt); az ipart és a kereskedelmet fejlesztő intézmények: pl. iparcsarnok, árumintavásár létrehozása mellett foglalt állást (ezek az igények a '20-as évek közepétől napirenden voltak); s az egyéb kormányzati intézkedések végrehajtásáért, valamint az anyagi támogatások emeléséért küzdött.⁵⁴ Újra felvetette az ipari szakvizsga kedvezményeinek megszüntetését (ezek a Trianon után a városba áramló s a még korábban megtelepedett iparosoknak, köztük az izraelitáknak is konkurenciát okozó új iparosréteg érdekeit szolgálták, mivel megkönnyítették számukra a képesítés megszerzését), továbbá ismét szorgalmazta a hatósági üzemek: pl. Miskolc központi szeszfőzdéjének felszámolását, amelyek az iparforgalmi lakosság érdekeit sértették.⁵⁵

Mindez bizonyítja, hogy a kamara a válság hatásait úgy próbálta enyhíteni, hogy közben a különböző társadalmi rétegek, valamint az iparosok és a kereskedők érdekeit is védeni kívánta. (Élére Neumann Adolf halála után, 1931-ben az ugyancsak izraelita Fodor Dezső gyógyszerész és kereskedő került.) Ez tükröződött a törvényhatósági bizottságba választott kamarai tagok összetételében: Miskolc ugyanis a kamarakerületben egyedüli településként ugyanannyi kereskedőt delegálhatott, mint iparost (ami alacsonyabb számuk ellenére az előbbiek nagyobb befolyását jelzi), s a megválasztottak többsége izraelita volt. (Emellett virilis joron több kereskedő kerülhetett a törvényhatóságba, ami ismét az ágazat gazdasági fölényét jelzi.)⁵⁶

A zsidó iparosság közvetlen érdekképviselője, az Izraelita Ipartársulat szintén nehéz éveket élt át a gazdasági válság idején, vezetősége 1933-ban lemondott⁵⁷, ami azonban a taglétszám jelentős csökkenését nem akadályozhatta meg: hiába indult tagszerzési mozgalom, alakult meg a testület ifjúsági csoportja s találjuk meg a pártolók között a Miskolci Kölcsönös Önszegélyező Hitelszövetkezetet és a Miskolci Áruhitelzési Szövetkezetet, mindez legfeljebb enyhíthette, de nem oldhatta meg válságát, ezáltal az Ipartársulat egyre jelentéktelenebbé vált, feladatait nem láthatta el, ami az izraelita iparosság '30-as évekbeli hanyatlását bizonyítja.⁵⁸

52 Magyar Statisztikai Évkönyv (a továbbiakban: MSÉ) XXXVI. 115., XLIII. 124. A '30-as évek közepétől a kamara pénzügyi viszonyai rendeződtek (adósságállománya 1938-ban csökkent a gazdasági válság előtti szintre), ami azonban a nagypolgárság hozzájárulásainak volt köszönhető.

53 KIJegy. 1929. (Uo)

54 KIJegy. 1930. (Uo)

55 KIJegy. 1931., 1932. (Uo)

56 KIJegy. 1929. (Uo)

57 Ehhez hozzájárult, hogy Freund József pénztárnok a társulat betétállományát és egyéb jövedelmeit is elikkasztotta. A miskolci Egyesült Izraelita Ipartársulat 100 éves történetének rövid ismertetése 1836–1936. Összeállította: *Singer Manó, Rosenberg Mór.* HTD 53.3568.1.

58 Uo

A kis- és középvállalkozók többsége ugyanis a válság után átmenetileg sem tudta a gazdasági struktúrában korábban megszerzett pozícióját stabilizálni, aminek több, egymással összefüggő oka volt. A nagytőke aktivitása (a kisvállalkozások funkciójának átvétele) a meggyengült kisiparosok és kiskereskedők lehetőségeit szűkítette. Az utóbbiak nem vehettek részt a bővülő exportszállításokban; s a gyárak fokozódó detailárúsítása (amely során üzlethelyiségeket nyitottak, ahol közvetlenül szolgálták ki a fogyasztókat); illetve a szabott árak számos területen való fenntartása szintén őket, de a kisiparosokat is sújtotta.

Ugyancsak a kisvállalkozókat fenyegette az 1930-as évek alacsony szinten maradó fogyasztása, továbbra is azokban az ágazatokban (ruházati, cipész-, szabó- és vendéglátóipar, valamint az ezekre épülő kereskedelem), ahol a legmagasabb volt a zsidóság aránya. Mindez nagyarányú és tartós munkanélküliséget eredményezett, amit a válság után iparüzéssel és kereskedéssel próbálkozó növekvő száma mélyített el: már 1934-ben több mint ezer (!) iparjogosítványt adtak ki, sokan engedély nélkül próbálkoztak, ami a konkurencia növekedését és a munkalehetőségek további szűkülését vonta maga után, s lehetetlenné tette a kispolgárság újbóli megszilárdulását.⁵⁹

Nem véletlen, hogy a kamara iparos szakosztálya egyre intenzívebben szorgalmazta a képzés megadásának szigorítását (a tanidő felemelését, valamint a tanonctartás mestervizsgához kötését)⁶⁰, a kereskedelmi szakosztály viszont – s ez jelzi, hogy a kis- és középegyszisztenciákkal szemben ismét a nagykereskedők érdekei kerültek előtérbe – a forgalmazás bármilyen megkötése, illetve korlátozása ellen foglalt állást.⁶¹ (Mindez a kereskedelem és az ipar mélyülő ellentéteit, kölcsönös, egymást feltételező és indukáló fejlődésük egyensúlyának felborulását, a részcélok összeegyeztetésének megghiúsulását bizonyítja, mivel önálló érdekeiket már csak egymás rovására tudták érvényesíteni: említettük pl. az iparosok piacokon való fokozott megjelenését, ugyanakkor a '30-as évek közepétől mintegy 40-50 cipésziparos segédi munkabéren alul volt kénytelen a kereskedőknél bedolgozást vállalni⁶², ami nem csak a miskolci cipészipar hanyatlásához járult hozzá, hanem a társadalmi ellentéteket is kiélezte részben az izraelita kis- és nagypolgárság, részben a keresztény és zsidó vállalkozók között.)

A kormányzati és a helyi politika törekvése a keresztény kisegyszisztenciák megerősítésére – még az I. zsidótörvény előtt – ugyancsak az izraelita kispolgárság térvesztését eredményezte. A volt köztisztviselő, illetve nyugdíjas iparúzó Miskolcon is különböző kedvezményekben, pl. díjkedvezményben részesültek; a nemzeti önállósítási alap az indulótőkét kívánta biztosítani az új, keresztény iparosok és kereskedők számára; vagy a középosztálybeli ifjúság kereskedelmi pályákra orientálása érdekében a kormányzat 50 tandíjmentes helyet rendszeresített a miskolci felsőkereskedelmi iskolában, s azt évi 120 pengő segéllyel támogatta.⁶³ A forgalmi adók folyamatos emelése általában sújtotta az iparosokat és a kereskedőket, Miskolc város rendelete viszont, amely a nyílt árusítású üzletek vasárnapi nyitva tartását korlátozta, illetve tiltotta, ugyancsak a zsidóság ellen irányult.⁶⁴ S mindezek következtében az 1934-ben és '36-ban Miskolcon megrendezett ipari kiállítás és vásár, amelyek a kereskedelmi forgalom s a termelés megélénkítését célozták, és átmeneti fellendülést eredményeztek; vagy pl. a folytatódó kisipari és kiskeres-

59 KIJegy. 1935. (Uo)

60 Uo

61 KIJegy. 1937. (Uo)

62 A miskolci Ipartestület 50. évi jelentése az 1934. évről. HTD 53. 2740.1.21.

63 KIJegy. 1935., 1937. (Uo)

64 KIJegy. 1934. (Uo)

kedelmi hitelakciók sem változtathattak az izraelita polgárság gyengülő pozícióján. (A hi-telek visszafizetése nem valósult meg, ezáltal az akció csupán a hátralékos kisegyszten-
ciák számát növelte.)⁶⁵

Ezek a tényezők együttesen eredményezték a miskolci zsidó iparosok és kereske-
dők számának, valamint arányának visszaesését: az önálló iparosok száma a világháború
előtt, 1939-ig 531 főre csökkent, ami az összes iparos 22%-át adta. (Az 1930-as adatok,
miként láttuk, 700 fő, 31,9%.)⁶⁶ S ugyancsak döntő következmény, hogy az izraelita né-
pesség a '30-as években végérvényesen kettészakadt: a stabilitását őrző, szűk nagypol-
gárság mellett tovább növekedett a gazdasági hierarchiából kieső, egzisztenciáját veszítő
és életfeltételeiben is perifériára szorulóak száma, akik nem csak vagyoniilag és társadal-
milag, hanem életmódjuk alapján is egyre élesebben különültek el egymástól, vagy az
asszimilációs készséget, a politikai állásfoglalást (lojalitást) tekintve szintén növekvő
különbség figyelhető meg közöttük. (Úgy tűnik, a gazdasági létalapját veszítő zsidóság a
'30-as években a mereven konzervatív, az asszimiláció bármely típusát továbbra is eluta-
sító ortodox irányzathoz közeledett.) Az utóbbiak közül egyre többen kényszerültek zug-
kereskedést és zugipart űzni, ráadásul számukat a Csehszlovákiából, a Romániából, majd
a Lengyelországból beáramlók növelték. (Csehszlovákiából közvetlenül a német meg-
szállás után, Romániából a Goga-kormány antiszemita terrorja következtében menekül-
tek, s váltak a miskolci társadalom nincstelenjeivé.)

A végső csapást a kisiparosok és a kiskereskedők egzisztenciájára a zsidótörvények
mérték, különösen az 1939. évi IV. tc. – a II. zsidótörvény – szűkítette döntően az izrae-
liták gazdasági pozícióit és maradék lehetőségeit. Csak a legfontosabb pontjait kiemelve,
újabb iparendélyeket a zsidóság számára már nem lehetett kiállítani, mivel e felekezet
Miskolcon az összes engedéllyel rendelkező iparúzó több mint 6%-át adta; hitelszolgálat-
ra és -közvetítésre nem kaphattak engedélyeket; miként az állami egyedáruság alá eső
cikkek (pl. a dohány) árusítására sem, a meglévő engedélyeket néhány éven belül be
kellett vonni. A közszállításokban és a kereskedelemben szintén nagymértékben korlá-
tozták a zsidóság lehetőségeit (ami a nagykereskedőket is sújtotta), emellett a magáncé-
gek izraelita tisztviselőit és segédjeit az az intézkedés veszélyeztette, amely 1943-ig az
ipari, a kereskedelmi, a bányászati, valamint a bank- és pénzváltóüzleti vállalatokban 12-
15%-ban kívánta maximálni arányukat.⁶⁷

Az előírásoknak megfelelően vonta be a miskolci pénzügyigazgatóság a zsidóság-
nak kiadott italmérési engedélyeket (a városban a 111 „korlátlan” italmérő helyiség közül
– a Magyar Élet adatai szerint⁶⁸ – 53 volt izraelita tulajdonban, amelyeket egy éven belül
kellett átadni az új igénylőknek, emellett a nagyobb éttermek italmérési jogát, néhány év
türelmi időt adva, szintén megvonták); a trafikengedélyek nagy részét, valamint az izrae-
lita kocsmárosok, vendéglősök és kávéosok dohányárusítási jogát is megszüntették, s a
továbbiakban a kegytárgyárusítást sem engedélyezték számukra.⁶⁹

Még súlyosabb következménye volt annak az 1940 őszén hozott alispáni rendelet-
nek, amely Borsod megyében megtiltotta a helyfoglalási engedélyek kiadását izraelita
kereskedők részére, a meglévőket be kívánták vonni, ami azt eredményezte, hogy a zsidó

65 Uo

66 Ezzel szemben a keresztény iparosok száma 1930 és '39 között kb. 300 fővel növekedett. A miskol-
ci Ipartestület 55. évi jelentése az 1939. évről. HTD 53.2740.1.21.

67 A II. zsidótörvény megjelent: Országos Törvénytár 1939. 4. sz.

68 A lap a Magyar Élet Pártjának miskolci orgánuma volt. Teleki programjával indult, ám a későbbi-
ekben az újabb kormányok hűséges kiszolgálására is vállalkozott. (Adatait ezért túlzónak tekintjük.)

69 Magyar Élet 1939. október 5., 1940. augusztus 29., október 9.

iparosok és kereskedők (a piaci árusokat, a házalókat is beleértve) árusként vagy viszonteladóként sem jelenhettek meg a vásárokon és a piacokon, valamint elkezdődött a csarnoki árusok fülkéberletének felmondása is (a legjobb helyek voltak az izraeliták birtokában).⁷⁰ E rendelkezések elsősorban a kispolgárságot sújtották, s pontos betartásukról (annak ellenőrzésével, hogy az izraelita kereskedők az árusításkor nem lépik-e túl az engedélyezett mértéket), illetve a strómanok elleni szigorú fellépésről az átalakított törvényhatóság, valamint az egyre jobboldalibbá váló városi bíróság igyekezett gondoskodni.

E korlátozásokkal párhuzamosan növekedett a keresztény polgárságot összefogni és erősíteni kívánó miskolci szervezetek száma. Legfontosabb az 1930-as évek végén létrejövő Baross Szövetség volt, amely elsősorban a kisiparosokat és a kiskereskedőket akarta szervezni, a különböző áruk elosztásának irányítására önálló szervezetet kívánt létrehozni, s igényt tartott az önállósítási alapból kölcsönt kérők elbírálására is (amit eddig többnyire a kamara végzett).⁷¹ 1938-ban alakult meg a Keresztény Áruház Szövetkezet, üzletkörét azokra az árucikkekre összpontosítva, amelyeket korábban az izraelita kereskedők uraltak.⁷²

A gazdasági szférán kívül szintén számos intézkedés született a zsidóság ellen. A '30-as évek végén, a magánalkalmazottak visszaszorítására alapították meg a Keresztényszocialista Magántisztviselők Országos Szövetségének miskolci csoportját, vagy tiltották be pl. még az I. világháború előtt alakult, s a „hithű” zsidóság összefogását célzó Miskolci Ortodox Zsidókört.⁷³

A gazdasági és a politikai diszkriminációk – csupán vázlatosan számba vett – sorozata az izraelita kis- és középpolgárság anyagi-egzisztenciális lehetőségeit a végsőkig szűkítette: a szentegylet már 1939-ben ijesztőnek tartotta az elszegényedő, nyomorgó és egyre inkább nélkülöző zsidók számának gyors növekedését, amin szociális kiadásainak emelésével sem tudott segíteni.⁷⁴ (Ilyen körülmények között az izraelita polgárság természetesen nem válhatott a háborús konjunktúra haszonélvezőjévé, helyzete, illetve lehetőségei nem javultak, miként általában a helyi kiskereskedelem és a kisipar sem tudott a háborús gazdaságból profitálni.)

A német megszállás után fordult tragédiába a miskolci zsidóság sorsa. Az országos rendeleteket: az izraeliták vagyonának bejelentési kötelezettségét és zár alá vételét, üzleteik és műhelyeik bezáratását, illetve keresztény kézbe juttatását, a pénzüintézetek, az ipari és a kereskedelmi vállalatok „zsidótlanítását” e településen is végrehajtották⁷⁵, majd 1944. június 11-e és 16-a között – Ferenczy László csendőr alezredes jelentése szerint, aki magyar részről az egész akciósorozatot irányította – 28 104 főt deportáltak a városból, ami messze felülmúlta a helyi zsidóság összlétszámát.⁷⁶ Az elhurcolt miskolci izraeliták között ezren felül volt a kereskedők száma (az ügynökökkel, a házalókkal együtt – ez a város valamennyi kereskedőjének még mindig kb. 42%-a: 1943-ban ugyanis 2403 kereskedőt írtak össze); s csak néhány kisipari szakmát említve: több mint 100 szabó, kb. 160 varrónő, mintegy félszáz cipész, illetve pék, ugyanennyi vendéglős és kocsmáros el-

70 Idézi pl.: Magyar Élet 1940. október 11.

71 Magyar Élet 1940. augusztus 11.

72 Magyar Élet 1939. július 2.

73 Uo

74 A miskolci Chevra Kadisa zárszámadása az 1939. évről. Miskolc 1940. HTD 53.3623.1.

75 Magyarország története 1918–19., 1919–45. Főszerk.: Ránki György Bp. 1988. 4 1160.

76 Miskolc a felvidéki zsidóság összegyűjtésének egyik fő központja volt. (Az izraeliták koncentrációja és gettóba zárása 1944. júniusának elején zajlott, mivel a város a VII. csendőrkerület centrumaként csak a harmadik művelési zónába tartozott.) *Randolph L. Braham: A magyar Holocaust I–II. k. Bp. 1988. II. k. 21.*

pusztulásáról vannak adataink.⁷⁷ (Mindez megerősíti, hogy a világgazdasági válság után sem módosult lényegesen az izraelita iparosok korábban megfigyelt foglalkozási megoszlása.)

Nézzük röviden a kamara és az ipartestület sorsának alakulását, amelyek tagjai között és vezetőségében – a Magyar Élet adatai szerint – a '30-as években is csaknem 100 (!), illetve kb. 40%-ban izraeliták kaptak helyet.⁷⁸

Az előbbi autonómiája az évtized derekától tovább szűkült: határozatait a kereskedelmi miniszternek kellett jóváhagynia, akinek felügyeleti joga a kamara költségvetésének összeállításánál is érvényesült (a költségvetési keret folyamatosan csökkent, ráadásul a város anyagi támogatása megszűnt).⁷⁹ Majd Miskolc igazoló választmánya, a választás tisztaságát kétségbe vonva, a kamara törvényhatóságba delegált tagjainak mandátumát érvénytelenítette, aminek s a fokozódó politikai nyomás következtében Ferenczy Károly elnök (az egyik legrégebbi miskolci izraelita kereskedőcsalád tagja) 1938 decemberében lemondásra kényszerült.⁸⁰ (Ferenczy 1936-ban, Fodor Dezső halála után került a kamara élére, igaz, s ez a testületen belül jelezte az iparosok és a kereskedők tovább mélyülő ellentétét, az iparosszakosztály nem őt támogatta.⁸¹) Utódja, immár az előbbieket jelöltjeként és képviselőjeként, Szilágyi Miklós gyáros lett, aki a keresztény iparosok fokozatos térfoglalása mellett foglalt állást, ám a kamara önállóságát, illetve a város gazdasági életében betöltött szerepét meg kívánta őrizni, ami azonban nem valósulhatott meg. A felterjesztett új választási szabályzatot a kormányzat elutasította, majd 1940 végén, a tagok többségének mandátumát megszüntetve, a kamara önkormányzatát felfüggesztették, s élére miniszteri biztost állítottak. (Hiába nyilatkozta tehát a II. zsidótörvény után a testület – amivel a nagypolgárság lojalitását próbálta kifejezni –, hogy politikával nem kíván foglalkozni, miként eredménytelenül kérte, hogy a törvény végrehajtásánál „méltányosan”, a helyi termelési viszonyokra tekintettel (!) járjanak el.)⁸²

Az 1930-as évek közepétől az ipartestületben is hasonló tendenciák erősödtek fel. A különböző szakosztályok tagjai között és vezetőségében is csökkent az izraeliták száma, majd a II. zsidótörvény után valamennyi izraelita tisztviselőnek távoznia kellett. Ezt követően a keresztény egzisztenciák védelmében nyíltan a stróman-rendszer ellen foglalt állást, illetve aktívan szorgalmazta a kereskedést is folytató keresztény iparosok kedvező feltételekkel történő hitelezését, s vette pártfogásba az újonnan alakuló miskolci keresztény egyesületeket. A háború befejező szakaszában azonban már csak pénz- és hitelhiányról, nyersanyaghiányról s általában a kereskedelem, az ipar, valamint a hitelélet pangásáról számolhatott be, ami nem csak a vesztes háború gazdasági következménye volt.⁸³

77 A Miskolci Izraelita Hitközség Iratai. A világháború alatt elpusztult miskolci zsidók névsora. Miskolc é. n., a miskolci mártírokat, mintegy 6800 nevet felsorol továbbá: *Paszternák, Rav Slomó*: Miskolc és környéke mártírkönyve. Tel-Aviv 1970.103–179.

Az Izraelita Ipartársulat tagjainak több mint 80%-át veszítette el, s a nagy múltú egyesület a világháború alatt feloszlott. (A háború után Miskolcon maradt, illetve a visszatért izraelita lakosság létszámáról nincsenek pontos adataink, ami, az Ipartársulat veszteségeinek arányát figyelembe véve, 1500–2000 fő körül lehetett.)

78 Magyar Élet 1939. július 18., 1940. december 20.

79 KIJegy. 1933., 1934. (Uo)

80 KIJegy. 1938. (Uo)

81 KIJegy. 1935., 1936. (Uo)

82 KIJegy. 1938., 1939. (Uo)

83 A miskolci Ipartestület 57. évi jelentése az 1941. évről., A miskolci Ipartestület 58. évi jelentése az 1942. évről. HTD 53.2740.1. 21.

DIE MISKOLCER ISRAELITISCHE KLEIN- UND MITTELBÜRGERSCHAFT IN DER ZEIT ZWISCHEN DEN ZWEI WELTKRIEGEN

Diese Studie suchte – an die im vorhergehenden Band des Jahrbuches erschienenen Schriften anknüpfend, die die wirtschaftliche Rolle der unternehmerischen Miskolcer israelitischen Bürgerschaft in der Zeit des Dualismus und deren Stellung in den verschiedenen Zweigen der einzelnen Gewerbebranchen und des Handels untersuchte – eine Antwort darauf, wie sich dies in der veränderlichen wirtschaftlichen und politischen Atmosphäre der Jahre um 1920 und '30 modifizierte. Wie wurden die Möglichkeiten der israelitischen Klein- und Mittelbürgerschaft nach dem Zerfall des historischen Ungarns durch die Modifizierung der Wirtschaftsstruktur der Ortschaft, die in eine vollkommen andere marktmäßige Umgebung geriet, beeinflusst, welche Folgen hatte die Weltwirtschaftskrise auf die gesellschaftliche Lage des Judentums und auf welche Weise führte die sich ab Ende der 30-er Jahre verstärkende Serie politischer Diskriminierungen zum völligen finanziellen-existentialen Bankrott einer breiten Schicht der Glaubensgemeinschaft.

Die einleitenden Kapitel der Studie untersuchen – anhand von Unternehmenstatistiken – einige Eigenheiten der Entwicklung des Gewerbe- und Handelslebens von Miskolc. Im Gewerbe modifizierten sich die aus den vorhergehenden Jahrzehnten geerbten Mißverhältnisse ein wenig: gemäß der Zahl der Beschäftigten verringerte sich die Rolle der Eisen- und Metallindustrie, sowie des Maschinenbaus, was sich allerdings mit dem Wachstum der Baumaterialindustrie, in geringem Maße der Holzindustrie, sowie der Lebensmittelindustrie und nicht mit dem Aufschwung der Verbraucherindustrien, bzw. der neueren, moderneren Industriezweige paarte. (Nebenbei blieb die Überlegenheit des Kleingewerbes zwischen den beiden Weltkriegen bis zum Ende bestehen.) Beim Handel nahm in den 20-er Jahren die Rolle des Ladenhandels zu, vor allen Dingen der Handel mit Industrieartikeln, was mit der Erstärkung der Spezialisierung einherging und auch eine Beschleunigung der Konzentration zur Folge hatte, aber in den folgenden Jahrzehnten brachen diese Tendenzen durch die Wirkung der Weltwirtschaftskrise ab; der Anteil der über kein Geschäft Verfügenden stieg an, erneut trat die wachsende Zahl der sich mit landwirtschaftlicher Ware und Rohstoffen Beschäftigenden in den Vordergrund, was eine Zunahme des anachronistischen, weniger differenzierten Kleinhandels verursachte.

Die folgenden Kapitel untersuchen die israelitischen Gewerbebetreibenden und Händler. Innerhalb der Industrie blieben in erster Linie diejenigen Zweige kleingewerblich (z.B. das Lebensmittel-, Bekleidungs- und Gaststättengewerbe), in denen der Anteil der Juden traditionsgemäß groß war (unter den Schneidern, Schustern, Bäckern, Fleischern, Schenk- und Gastwirten), dadurch bewahrten diese Gewerbebetreibenden in den 20-er Jahren ihre Stabilität und neben diesen wuchs auch die Zahl der Schlosser und Klempner, bzw. – die Konjunktur der Bauindustrie ausnutzend – der Tischler und Tapezierer usw.

Bei den israelitischen Händlern wurde in den 20-er Jahren die Rolle des Handels mit landwirtschaftlichen Produkten, Rohstoffen, mit Heiz- und Baumaterial (was immer mehr zum Profil der Großhändler gehörte) bedeutungsloser, dagegen nahm der Handel mit Industrieartikeln zu (in erster Linie durch das Anwachsen der Zahl der Handarbeits- und Kurzwaren-, der Bekleidungs- und Modeartikelhändler) und da in erster Linie diese eine Verbreitung des Fachhandels, der moderneren Geschäftsführung ermöglichten,

spielte die israelitische Bürgerschaft auch in den 20-er Jahren eine führende Rolle bei der Entwicklung und Modernisierung des Warenverkehrs der Stadt. (Der Handel mit Industrieartikeln ermöglichte einen größeren Kapitalbedarf und gleichzeitig eine schnellere Kapitalakkumulation- und vergütung, deshalb blieb die Mobilität der in diesem Zweig Tätigen erhalten und stärkte auch weiterhin die stabile Mittelbürgerschaft. – Die Wahrheit ist die, daß die größte Gruppe der israelitischen Händler nach dem Weltkrieg von den Lebensmittel-, Gewürz- und Gemischtwarenhändlern gebildet wurde.)

Die folgenden Kapitel analysieren die Auswirkungen der Weltwirtschaftskrise, die die jüdische Bürgerschaft weiter polarisierten, die Vermögens- und Gesellschaftsunterschiede vertieften und in den 20-er Jahren die wirtschaftliche Stabilität, Kraft und Mobilität der festen klein- und mittelbürgerlichen Schichten erschütterten. (Der Konsumrückgang traf die nicht dem direkten Lebensunterhalt dienenden Gewerbe- und Handelszweige, bzw. Berufe am härtesten.)

Abschließend berichtet die Studie über die Folgen der Judengesetze, bzw. der Vollstreckung der örtlichen diskriminierenden Verordnungen (was einen starken Rückgang der Zahl der israelitischen Unternehmer verursachte), über die örtlichen Organisationen, die sich um die Vereinigung und Stärkung der christlichen Bürgerschaft bemühten und im Zusammenhang mit all dem berührt sie die Industrie- und Handelskammer, sowie die in der Funktion und Mitgliederschaft der Gewerkekorporation eintretenden Veränderungen: den Prozeß der Zurückdrängung der israelitischen Bürgerschaft in den Hintergrund.

Tamás Csiki